

سرشناسه: معتقدی، کیانوش، ۱۳۶۱ -
عنوان و نام پدیدآور: نگارستان خاقان: کاخ‌های سلطنتی قاجار در عصر فتحعلی‌شاه/ کیانوش معتقدی،
با همکاری نوشین حاجی‌غلام‌رضایی.
مشخصات نشر: تهران: دانیار، ۱۴۰۳. • مشخصات ظاهری: [۱۸۳] ص.؛ مصور.؛ ۲۱/۵×۱۴/۵ س.م.
فروست: مطالعات هنر و معماری قاجار: ۰/۶ / دبیر مجموعه علیرضا بهارلو، کیانوش معتقدی.
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۳۲۷۵-۱-۳ • وضعیت فهرست نویسی: فیبا
عنوان دیگر: کاخ‌های سلطنتی قاجار در عصر فتحعلی‌شاه.
موضوع: کاخ‌ها -- ایران -- طراحی و ساخت
Palaces -- Iran -- Design and construction
موضوع: فتحعلی قاجار، شاه ایران، ۱۸۱۵ - ۱۲۵۰ ق. -- کاخ‌ها • موضوع: معماری قاجاریان -- ایران
Architecture, Qajar -- Iran
موضوع: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.
Qajars -- History -- Iran. ۱۷۷۹ - ۱۹۲۵
شناسه افزوده: حاجی‌غلام‌رضایی، نوشین، ۱۳۶۸ - • شناسه افزوده: بهارلو، علیرضا، ۱۳۶۳ -
• شناسه افزوده: Baharloo, Alireza • رده بندی کنکره: DSR1۳۱۵ • رده بندی دیویی: ۷۴/۹۵۵-
شماره کتابشناسی ملی: ۹۷۰۷۱۴۷
اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیبا

مطالعات هنر و معماری قاجار - ۷

دبیر مجموعه: علیرضا بهارلو و کیانوش معتقدی

نگارستان خاقان:

کاخ‌های سلطنتی قاجار در عصر فتحعلی‌شاه

نویسنده: کیانوش معتقدی و نوشین حاجی‌غلام‌رضایی

ویراستار: دکتر علیرضا بهارلو

مدیریت هنری: استودیو دانیار

چاپ و صحافی: استقلال - یکتافر

نوبت چاپ: اول - زمستان ۱۴۰۳

تیراژ: ۳۵۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۳۲۷۵-۱-۳

تلفن نشر دانیار: ۰۹۳۰۰۶۵۵۰۴۸

www.danyarpub.ir

دانیار
نشر دانیار

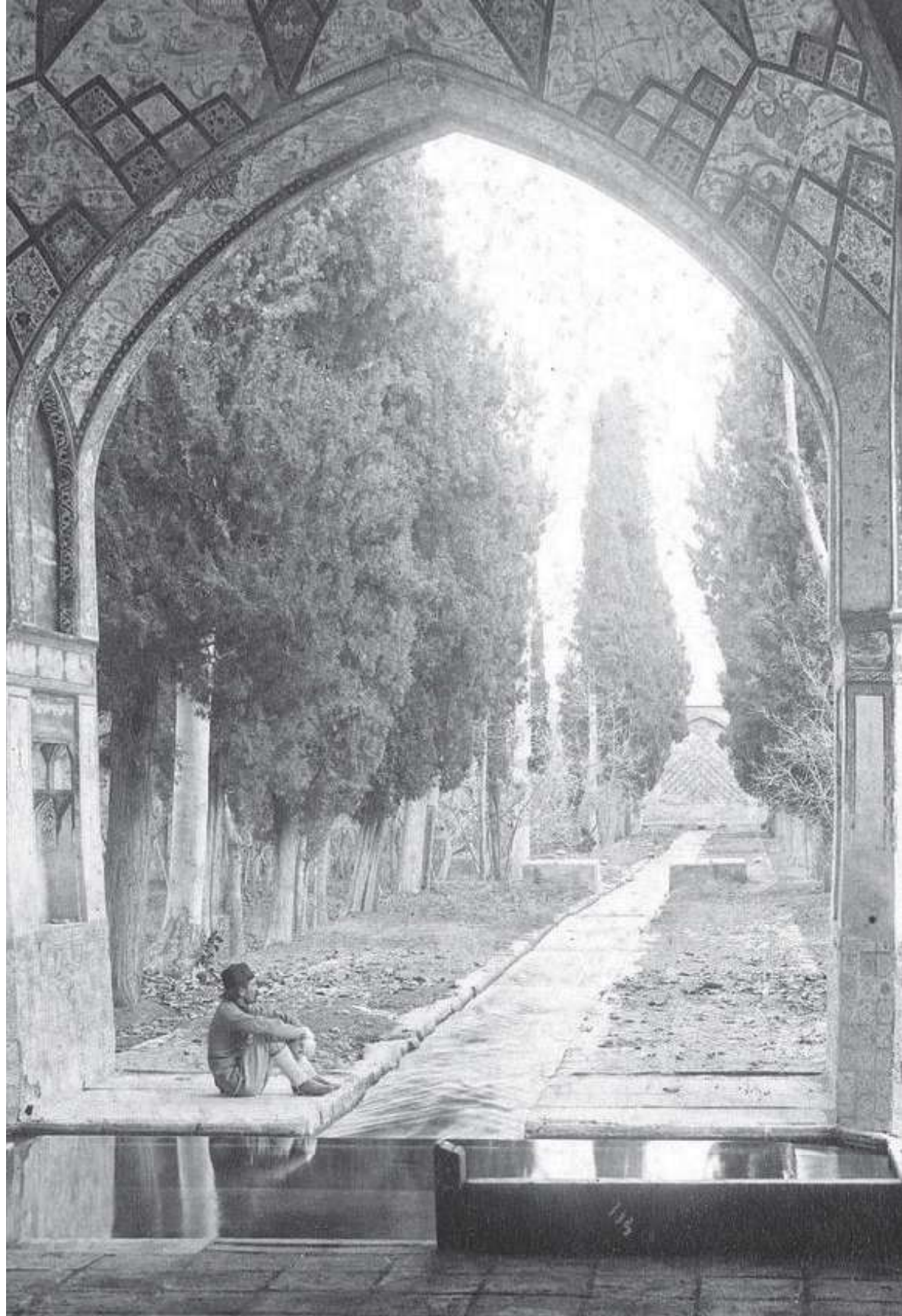
نگارستان خاقان

کاخ‌های سلطنتی قاجار

در عصر فتحعلی شاه

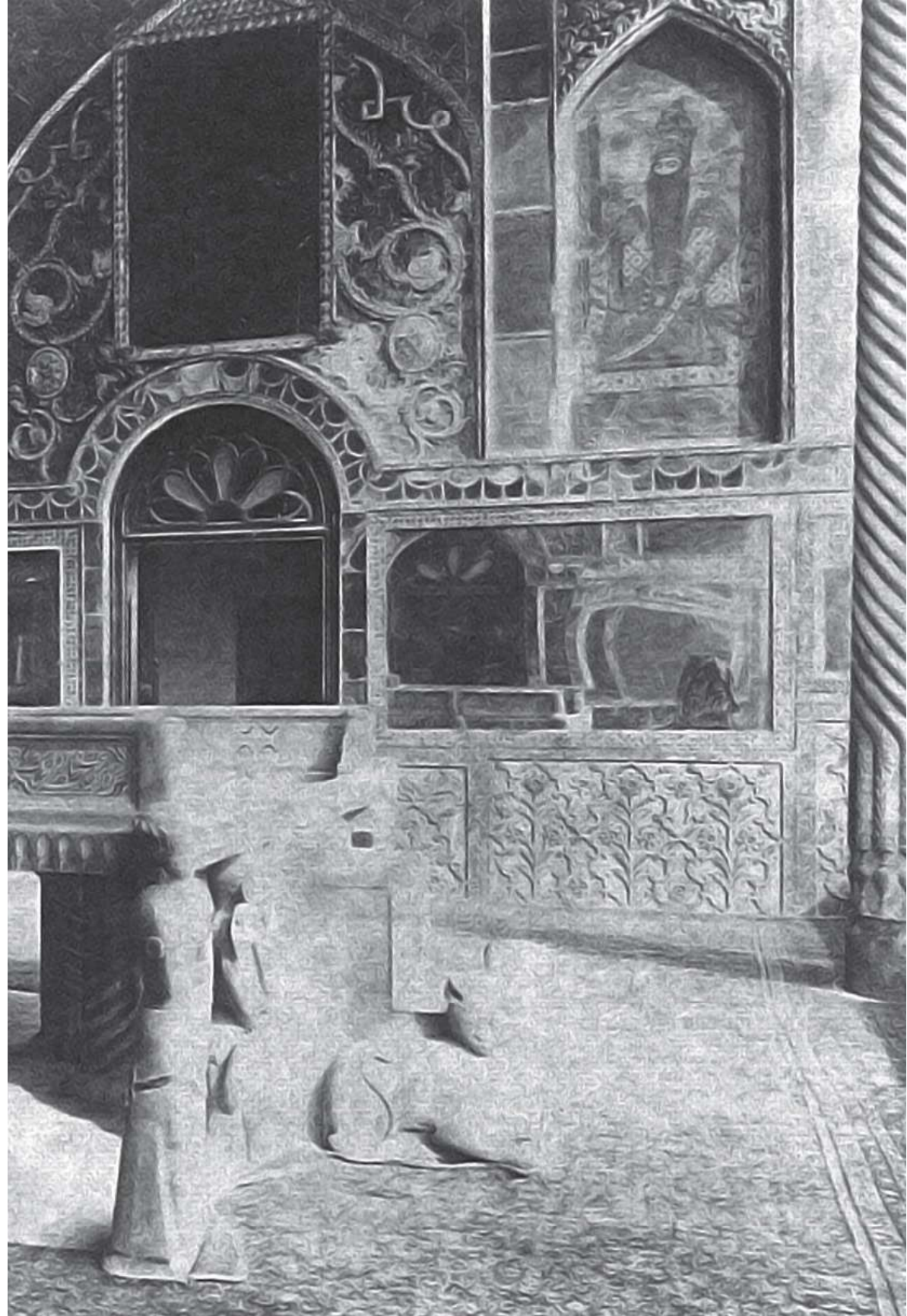
کیانوش معتقدی

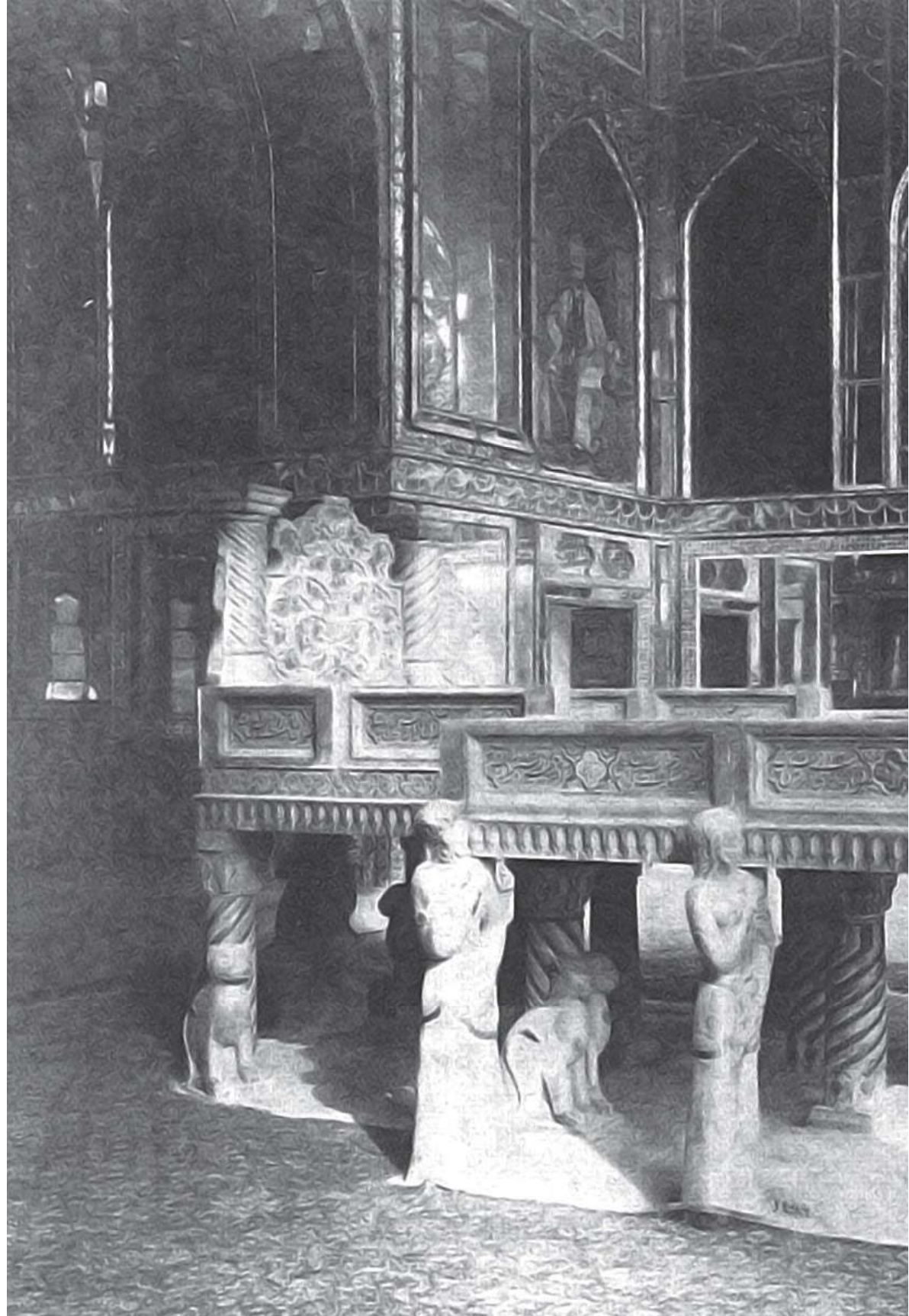
نوشین حاجی غلام‌رضایی

فهرست

- ۸ مقدمه
- ۱۱ تحولات معماری کاخ‌های سلطنتی در عصر فتحعلی‌شاه قاجار
- ۲۰ کاخ‌های حاکمان محلی و فرزندان فتحعلی‌شاه
- ۳۲ (۱) باغ تخت شیراز (حدود ۱۲۰۳ق)
- ۴۴ (۲) کاخ و دیوانخانه ساری (حدود ۱۲۱۰ق)
- ۵۲ (۳) ارگ سلطنتی تهران (۱۲۱۲-۱۲۵۰ق)
- ۸۲ (۴) قصر قاجار تهران (۱۲۱۳ق)
- ۹۶ (۵) کوشک چشمه‌علی دامغان (۱۲۱۷ق)
- ۱۰۸ (۶) باغ و کاخ نگارستان (۱۲۲۲ق)
- ۱۳۰ (۷) کاخ سلیمانیه کرج (۱۲۲۴ق)
- ۱۴۶ (۸) کوشک باغ فین کاشان (۱۲۲۶ق)
- ۱۶۲ (۹) قصر سپهربرین سلطانیه (۱۲۲۷ق)
- ۱۷۴ (۱۰) عمارت دیوانی قم (۱۲۴۸ق)

مقدمه

سقوط دولت صفویه در اوایل قرن هجدهم میلادی، سرآغاز دوره‌ای از هرج و مرج سیاسی و ناآرامی‌های داخلی بود که فاصله سال‌های فترت ناشی از حاکمیت کریم‌خان زند (شیراز) را باید صرفاً وقفه‌ای کوتاه‌مدت در این ستیز و کشمکش قلمداد کرد. ایران دست‌آخر با پیروزی آقامحمدخان که از قبایل ترک قاجاری مازندران بود، به صلحی طاقت‌فرسا دست یافت و سلسله قاجاریه در ایران به سلطنت رسید.

دوره اول قاجار در تاریخ ایران، دوران تثبیت سلطنت، سرکوب مخالفان، حذف رقبای سیاسی و ایجاد مشروعیت برای پادشاهی شیعی پس از عبور از بحران‌های مختلف (همچون سقوط صفویه، حمله افغانه و اختلافات قبایل و حاکمان محلی بر سر تشکیل حکومتی واحد و یکپارچه) بود. پس از روی کارآمدن فتحعلی‌شاه، شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آرام‌آرام به ثبات نسبی رسید و تحت حمایت‌های مستقیم شاه، محیط مناسبی برای رشد و ترویج برنامه‌های کلان ساخت و سازهای سلطنتی فراهم شد.

تحولات معماری و هنر در عصر قاجار، به دلیل اهمیت و جایگاه ویژه‌اش در تداوم سنت‌ها و همزمان با شکل‌گیری و تبیین گفتمانی جدید در اوایل قرن نوزدهم میلادی (عصر پیشامدرن ایران)، موضوعی مهم از منظر تاریخ‌نگاری هنر به حساب می‌آید. عمارت‌های سلطنتی عصر فتحعلی‌شاه، به‌رغم شکوه و نوآوری، ریشه‌های مستحکمی در اصول و سبک معماری سنتی ایران داشتند؛ هرچند درهم‌تنیدگی روزافزون روابط ایران با قدرت‌های غربی در این روزگار، موجبات تغییرات ساختاری و سبک ساخت و ساز معماری و تزئینات وابسته در ابنیه و کاخ‌های سلطنتی تهران را از میانه این دوره فراهم کرد.

شمار بناهای سلطنتی بازمانده از این دوره نسبتاً زیاد و متمرکزشان طبعاً در تهران و حومه است، اما در اصفهان، کاشان، قزوین، کرج، سلطانیه، سمنان، شیراز و زنجان هم می‌توان از آنها سراغ گرفت. در این میان، علاوه بر بناهای مذهبی (مساجد، مدارس و مقابر) و بناهای عام‌المنفعه (کاروانسرا، حمام، آب‌انبار)، بناهای غیرمذهبی (کاخ‌ها و اقامتگاه‌های سلطنتی حاکمان قاجار و خاندان ایشان) از نظر تکامل سبک سنتی پیشین و تلاش برای نوآوری در حوزه معماری و هنرهای وابسته، اهمیت بسزایی در مطالعات تاریخ هنر دارند.

در این کتاب مسئله بررسی مهم‌ترین عمارات و کاخ‌های سلطنتی فتحعلی‌شاه و فرزندانش (که برخی امروزه باقی مانده و تعدادی نیز به کلی از بین رفته) بر اساس تواریخ و اسناد موجود، مجموعه نقاشی و طراحی‌های بازمانده از عصر فتحعلی‌شاه، در کنار اطلاعات موجود در سفرنامه‌ها و گزارش‌های رسمی اروپاییان آن دوره، و بعدتر عکس‌های عصر ناصری، دستمایه کار نگارندگان بوده است.

متأسفانه بخش‌های مهمی از ارگ سلطنتی تهران و چند کاخ متعلق به فتحعلی‌شاه و فرزندانش در دیگر شهرهای ایران تخریب و یا به طور کامل از بین رفته‌اند. به همین دلیل، در اینجا بر اساس روش مطالعات کتابخانه‌ای - توصیفی، تلاش کرده‌ایم تا با ارجاع به منابع و اسناد نوشتاری و تصویری دست اول دوره قاجار، همه اطلاعات و مستندات تصویری موجود (انواع نقشه، آثار نقاشی و طراحی، چاپ‌نقش و عکس‌های تاریخی) را کنار یکدیگر قرار دهیم تا تصویری جامع و منصفانه از تحولات معماری و تزئینات کاخ‌های سلطنتی این دوران ارائه کنیم.

در اثنای این پژوهش، نسخه خطی مهمی که توسط شخصی ناشناس در دوره قاجار استنساخ شده بود، از جانب نگارندگان در آرشیو «کتابخانه ملی ایران» شناسایی و خوانش شد که در آن، شرح و توصیفات کاملی از کاخ‌های فتحعلی‌شاه ثبت و ضبط شده بود. بخش‌هایی از متن این نسخه برای نخستین بار در ابتدای هر فصل منتشر شده است.

در این کتاب در مجموع ده کاخ از دوره فتحعلی‌شاه قاجار مطالعه و معرفی شده است. شکل‌گیری و آماده‌سازی مطالب و تصاویر این کتاب چندین سال به طول انجامید و در این مدت دوستان و همکاران عزیز به ما یاری رساندند که قدردان مساعدت و راهنمایی آنان هستیم. در اینجا مراتب سپاسگزاری خود را از آقایان علیرضا بهارلو، مجید عبدامین، اکبر شریف‌زاده، امیرعلی اردکانیان، و مدیر محترم نشر دانیار، سرکار خانم ساناز باغبان رحیمی، ابراز می‌داریم. امیدواریم که کتاب حاضر مورد توجه علاقمندان و محققان این عرصه قرار گیرد و برای ارتقای آگاهی جامعه پژوهشی ایران مفید واقع شود.

کیانوش معتقدی

نوشین حاجی غلام‌رضایی

تهران - پاییز ۱۴۰۳

تحولات معماری کاخ‌های سلطنتی در عصر فتحعلی‌شاه قاجار

سلطنت تقریباً یکصد و چهل ساله قاجارها، از نظر سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که تفاوت‌هایی نیز نسبت به ادوار قبل از خود دارد. در آغاز این دوره، سیر تکاملی معماری ایرانی در حرکتی مستمر و تدریجی، از دل سنت‌ها و تجربیات پیشین به صورت درون‌زا توسعه یافت. آهنگ این تغییرات گرچه ناگهانی نبود و به کندی جلو می‌رفت، صورتی ساختارمند و فردیتی ممتاز نسبت به معماری دیگر کشورهای اسلامی منطقه خاورمیانه در قرن نوزدهم میلادی داشت.

معماری بناهای سلطنتی در اوایل دوره قاجار مبتنی بر اصول سنتی و در ساختار شهرسازی سنتی شکل گرفت. برای نمونه، در زمینه کاخ‌سازی، نخستین معماران ارگ تهران (که اصفهانی و شیرازی بودند) با اتکا به سنت معماری سلطنتی پیش از خود در اصفهان و شیراز، بنیان‌های کاخ‌های اولیه فتحعلی‌شاه را پایه‌گذاری کردند. در این میان، از شکل مطبق (باغ - تخت) همچون زیگورات‌های عیلامی، عماراتی با ایوان‌های روباز، دو ستونه یا کوشک‌های کوچک محصور در باغ، نشانه‌هایی آشکار از آغاز دوران گذار معماری و هنر درباری ایران از سنت به تجدید و درک نوعی مدرنیزاسیون وارداتی بود. اما این روند نه در دوره سلطنت فتحعلی‌شاه و محمدشاه، بلکه نیم قرن بعد، یعنی در دوره ناصری شکوفا و متحول شد و شکل ظاهری و ساختار معماری کاخ‌ها به فرجام رسید.

در دوره قاجار، تعاملات هنر و معماری بین ایران و غرب نسبت به گذشته به سطح بی‌سابقه‌ای رسید. سلسله قاجار در نخستین سال‌های قرن نوزدهم میلادی (مقارن با دهه‌های دوم و سوم قرن سیزدهم هجری قمری) نه تنها روابط اقتصادی و سیاسی خود را با روسیه و اروپا از سرگرفت، بلکه آنها را توسعه بخشید. تحولات معماری و هنر در عصر فتحعلی‌شاه قاجار، به دلیل اهمیت و جایگاه ویژه‌اش در تداوم سنت‌ها (و توجه به باستانگرایی) و هم‌زمان، شکل‌گیری و تبیین گفتمانی جدید در اوایل قرن نوزدهم میلادی ایران (عصر پیشامدرن)، موضوعی مهم از منظر تاریخ‌نگاری هنر به حساب می‌آید.

لازم به یادآوری است که تا پیش از روی کار آمدن سلسله قاجار، در ایران شاهد رویدادهای مهمی در ساختار معماری باغ - شهر تهران صفوی (محصور در حصار طهماسبی) هستیم؛ آن‌چنان‌که

عباس میرزا نایب‌السلطنه

فتحعلی‌شاه

آقا محمدخان

از دوران شاه‌طهماسب، تهران صاحب حصار و بارو شد، که بر اساس مستندات تاریخی این روند از سال ۹۶۱ق آغاز گشت. هرچند اسناد متقنی در دست نیست که ثابت کند ارگ یا کهن‌دژ تهران در دوران شاه‌طهماسب بنا شده باشد، می‌دانیم که در عهد شاه‌عباس صفوی (۹۹۸ق) و در خلال یکی از سفرهای وی به این منطقه بود که چهارباغی در تهران احداث شد که به گفته اعتمادالسلطنه، با محدوده ارگ سلطنتی در دوره فتحعلی‌شاهی منطبق است.

پس از اشغال تهران به دست افغانه، ارگ سلطنتی تسخیر شد و در سمت شمالی حصار ارگ (در محل «دروازه دولت» قدیم) گذرگاهی احداث گشت. افغان‌ها پس از پنج سال اقامت در تهران، به سبب حمله سپاه نادرشاه افشار، از شهر گریختند. با روی کار آمدن کریم‌خان زند، وی پس از غلبه بر رقبای خویش، در سال ۱۱۷۲ق در فضای «باغ گلستان»، حکم به ساخت دیوانخانه و حرمخانه داد.

کریم‌خان زند در ۱۳ صفر ۱۱۹۳ق در شیراز درگذشت و آقامحمدخان از شیراز گریخت و به استرآباد رفت و با همراه کردن اعضای ایل و عموزادگانش توانست ایران را فتح و سلسله قاجار را پایه‌گذاری کند. در جمادی‌الثانی ۱۲۰۹ق، خان قاجار ایالت و فرمانروایی مملکت فارس، کرمان و یزد را به نایب‌السلطنه خود یعنی «باباخان» داد و لقب «جهانبانی» به وی اعطا کرد.^۲

آقامحمدخان پس از ترک تفلیس و مدتی اقامت در گنجه، در ۱۸ شوال ۱۲۱۰ق به تهران بازگشت و در اردیبهشت همان سال به طور رسمی تاجگذاری کرد. پس از کشته شدن آقامحمدشاه، باباخان از شیراز به تهران آمد و پس از گشودن دروازه تهران و رسیدن به تخت سلطنت، خود را فتحعلی (همنام جد اعلایش) خواند. او در ۲ محرم (یا شوال) ۱۲۱۲ق، در ۲۷ سالگی به پادشاهی

رسید و در سال ۱۲۵۰ق در ۶۴ سالگی در اصفهان درگذشت.

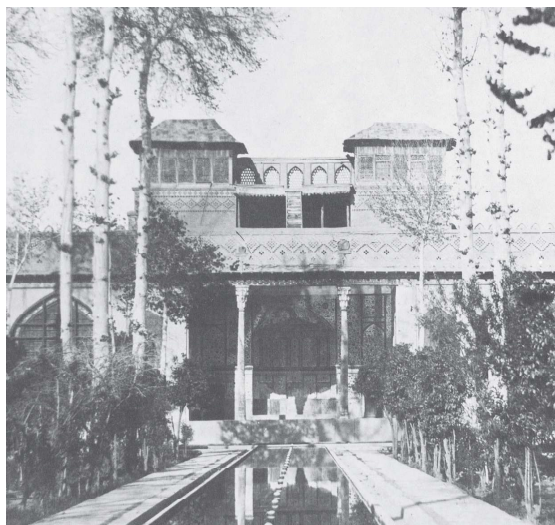
پایتختی تهران از ابتدای سلطنت قاجار و از نظر جغرافیایی، مزیت استراتژیک ایده‌آلی برای آنها فراهم می‌کرد، چراکه هم دروازه‌ای به مرکز ایران بود و هم دسترسی راحتی به استرآباد و دیگر استحکامات قاجار در شمال ایران داشت. تهران از بیابان مرکزی ایران هم دور نبود و این هم یک موهبت دفاعی طبیعی به حساب می‌آمد. پایتخت جدید ایران، معرف تفوق شمال بر جنوب ضعیف بود. این قطبیت ژئوپلیتیک در دهه‌های بعد و با ورود قدرت‌های اروپایی بار دیگر نیز اثبات شد.^۳

مطالعه آثار و ابنیه دوره اول قاجار که اغلبشان در تهران است، می‌تواند تغییر و تحولات فضا و فضاسازی را در طرح کاخ-باغ‌های سلطنتی این دوره، که مواجهه سنت‌های قدیم معماری با نوخواهی‌ها و نوآوری‌های این زمانه است، آشکار کند. در این میان، مجموعه ارگ تهران (کاخ گلستان)، هم مقر حکومت یا دولتخانه و هم شامل باغ و بناهای گوناگون اقامتی بود.^۴ از نظر تحولات تاریخ معماری، دو طبقه‌بندی اصلی از دوره صفوی در ساختار شهرسازی و کاخ‌سازی ایرانی در حافظه معماران باقی مانده بود که این دستاوردهای فرهنگی و هنری در سیری تاریخی به قاجارها رسید: الف) کاخ-شهر مستحکم که نمونه آن شهر اصفهان با میداين و چهارباغ‌ها بود، و ب) کاخ-باغ یا دولتخانه صفوی^۵ با یکی از عظیم‌ترین مجموعه‌کاخ‌ها که شامل تالارهای بارعام، اندرونی، کوشک و عمارت‌های چنداشکوبه و بلندمرتبه (عالی قاپو) می‌شد.

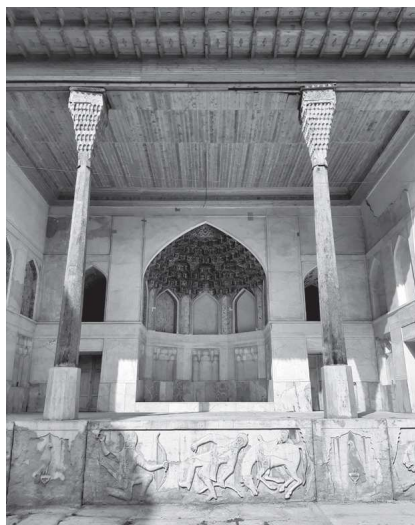
پادشاهان صفوی در سه پایتخت (تبریز، قزوین و اصفهان) هر یک به خواسته خود، تالار بارعام و کاشانه‌هایی در فضای دولتخانه احداث کردند: شاه عباس اول دیوارها و دروازه‌هایی را در اصفهان ساخت و بنای «عالی‌قاپو» را بنیان نهاد؛ شاه صفی «تالار طویله» را ساخت؛ شاه عباس دوم «جلوخان» (پیش‌بنای عالی‌قاپو و «کاخ چهلستون» را بنا کرد؛ شاه سلیمان «هشت بهشت» را؛ و در نهایت، شاه سلطان حسین، چهلستون سوخته را بازسازی و «بهشت آئین» را در حرم خویش از نو پی افکند. این برنامه‌های ساختمانی که زنجیروار از شاهی به شاه دیگر می‌رسید، خود بازتاب این حقیقت است که هیچ یک از شاهان صفوی به عمارت‌های اختصاصی و همگانی اسلاف خویش قانع نبودند.^۶

اما بعد، عمارت‌هایی که کریم‌خان زند در شیراز بنا کرد، ساختاری متفاوت در کاخ‌سازی داشت. این سبک نوین در ساختار عمارات سلطنتی شیراز زنده با تغییراتی در ابنیه سلطنتی تهران عصر قاجار و دیگر شهرها تکرار شد و دستمایه کار معماران و طراحان کاخ‌ها و ابنیه سلطنتی قرار گرفت.

در ادامه و در برابر این پیشینه سنتی در کاخ‌سازی ایرانی، یک گرایش و ذوق کاملاً شخصی نیز سربرآورد. این ذائقه مبتنی بود بر سلیقه شخصی فتحعلی‌شاه؛ چنان‌که این موضوع از نادیده

ارگ کریم‌خانی، شیراز، دوره زندیه

ایوان دیوانخانه کریم‌خانی، شیراز، دوره زندیه

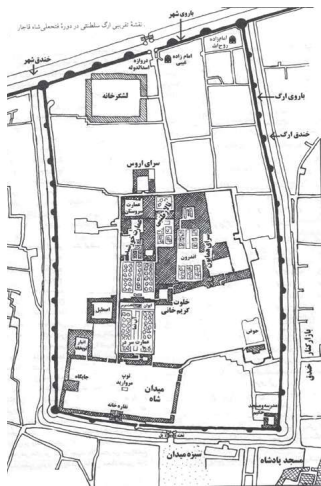
انگاشت و رها کردن کاخ‌های آقامحمدخان در مازندران مشخص می‌شود. فتحعلی‌شاه علاوه بر ساخت کاخ‌هایی نو در تهران و حومه، به ابنیه صفوی نیز علاقه نشان داد؛ به طوری که با اهتمام فراوان به کار بازسازی «هشت‌بهشت» و «باغ‌فین» همت گمارد. در معماری دوره او - به طور معمول - اختصاص فضای زیاد به محوطه‌های باغی نسبت به ساختمان‌سازی، بیشتر مد نظر قرار داشت. در این بین، تمایل به کار بست تزئینات ستگ و باشکوه در قالب نقاشی‌هایی با محوریت شخصیت شاه در مرکز اثر و خاندان سلطنتی و درباریان در اطراف نیز از اقدامات پراهمیت در نظام معماری سلطنتی به شمار می‌آمد.

فعالیت معماران، صنعتگران و پیشه‌وران در ایران، به لحاظ سنتی، به عملکرد و سازوکار «اصناف» (شاهی یا محلی) نیز ربط پیدا می‌کرد و ارتباط مستقیم با برنامه‌های بلندپروازانه خاقان مغفور در ساخت و سازهای کاخ‌های جدید داشت. در این طرح توسعه، احداث و آراستن کاخ‌های متمرکز در تهران از جایگاه مهمی برخوردار بود. البته بنایان و معماران در این راه کماکان از مصالح سنتی بهره می‌گرفتند؛ مثلاً از خشت برای برپا کردن سازه، و از سنگ، چوب، گچ، کاشی و نقاشی برای تزئینات. از مهم‌ترین دستاوردهای معماری دوره اول قاجار، ساخت چند عمارت مهم در فضای ارگ سلطنتی تهران همچون «قصر خورشید»، «قصر عشرت‌آئین»، «قصر بهشت‌آئین» و چند بنای خارج از محدوده ارگ، مانند «کاخ نگارستان»، «قصر جهان‌نما»، «برج نوش» و عمارت قدیم «نیاوران» بود. روند و روال سبک معماری کاخ‌سازی در دهه‌های آغازین سلطنت فتحعلی‌شاه به رغم ایجاد روابط گسترده با روسیه و اروپا، همچنان تا حد زیادی پایبند به سبک ادوار گذشته (به خصوص شیراز) بود.

اما رفته‌رفته و با تثبیت حکومت فتحعلی‌شاه و توسعه شرایط اقتصادی و سیاسی دربار او، جریان تازه‌ای در ساختار معماری و به خصوص تزئینات وابسته به آن شکل گرفت که این تحولات بعد از شکست ایران در جنگ با روسیه، برای بازسازی روحیه جمعی و مشروعیت‌بخشی دوباره به هرم قدرت فتحعلی‌شاه و فرزندانش به طرز شگفت‌انگیزی توسعه یافت.

از این دوره به بعد، باغ ایرانی در همگامی با معماری سلطنتی (الگوی کاخ-باغ) دو طرح اصلی داشت: طرح باغ گسترده (همچون باغ گلستان و باغ نگارستان) و طرح باغ حیاط به همراه کوشک که ابنیه در آن به صورت مکانی برای حضور باغ (همچون باغ فین) مستقر می‌شوند.^۷ این‌گونه بود که باغ در زندگی درباری در طول دو قرن اهمیت فراوانی یافت، به صورتی که باغ همانند قابی، معماری سلطنتی را دربرمی‌گرفت و در آن کاخ‌ها اغلب از مجموعه عناصر معماری، با سازه‌های نیمه‌باز، استفاده می‌کردند. این سازه‌های نیمه‌باز همان «ایوان‌ها و تالارها»ی ستون‌داری بود که در ادامه فضای باغ دیده می‌شد. در هر صورت، اگرچه این فضاهای نیمه‌باز مشرف به باغ و به طور کلی رو به بیرون بودند، در واقع و در بُعد دیگری، در داخل دیوارهای باغ و به همین شکل از بیرون محوطه باغ نیز با عمارت‌های دولتخانه محصور می‌شدند. این بناها، فضاهایی جعل شده از طبیعت بودند که به صورتی هنرمندانه سازماندهی شده بودند.^۸

در این بین و در حالی که کاخ گلستان اقامتگاه اصلی و پایگاه دیوانی و اداری قاجاریه محسوب می‌شد، فتحعلی‌شاه تابستان‌ها به کاخ‌های واقع در تپه‌های شمیرانات (نیاوران) و فراتر از آن، در آذربایجان، سلطانیه، کرج و همچنین در جنوب، یعنی قم، کاشان، اصفهان و شیراز عزیمت می‌کرد. این نقل مکان‌ها همان قدر که دلایل جوی داشت، از اهداف سیاسی نیز برخوردار بود.

یکی از نمونه‌های ممتاز همین رویکرد در کاخ‌سازی عصر فتحعلی‌شاه، «قصر قاجار» بود. توصیفات سر رابرت کر پورتر از اقامتگاه تابستانی فتحعلی‌شاه به نام «قصر قاجار»، واقع در شمال تهران، که او طی سال‌های سیاحت خود در شرق - از ۱۸۱۷ تا ۱۸۲۰ م. - از آنجا بازدید کرده، نشان‌دهنده اهمیت کاخ‌سازی با الگوی باغ-تخت مطبق در این دوره است:

نقشه ارگ تهران در دوره فتحعلی‌شاه قاجار